

जयंत नारळीकर

जुन्या आदर्श परंपरा टिकवणारे
आणि बदलत्या काळानुसार नव्या
परंपरा निर्माण करणारे एक
आगळे विद्यापीठ

केंब्रिज

जून मधल्या तिसऱ्या आठवड्यातली एक सकाळ.... वर्ष १९५९. सिनेट हाऊसच्या भव्य हॉलमध्ये तीस चाळीस विद्यार्थी काळे गाउन घालून उभे होते. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर उत्सुकता आणि चिंतेच्या विविध छटा दिसत होत्या. गप्पा मारण्याच्या मनःस्थितीत कोणीच नव्हते. प्रत्येक जण कशाची तरी वाट पहात होता.

बरोबर नऊ वाजता समोरच्या युनिव्हर्सिटी चर्च मधून घड्याळाच्या नऊ घंटा निनादल्या.

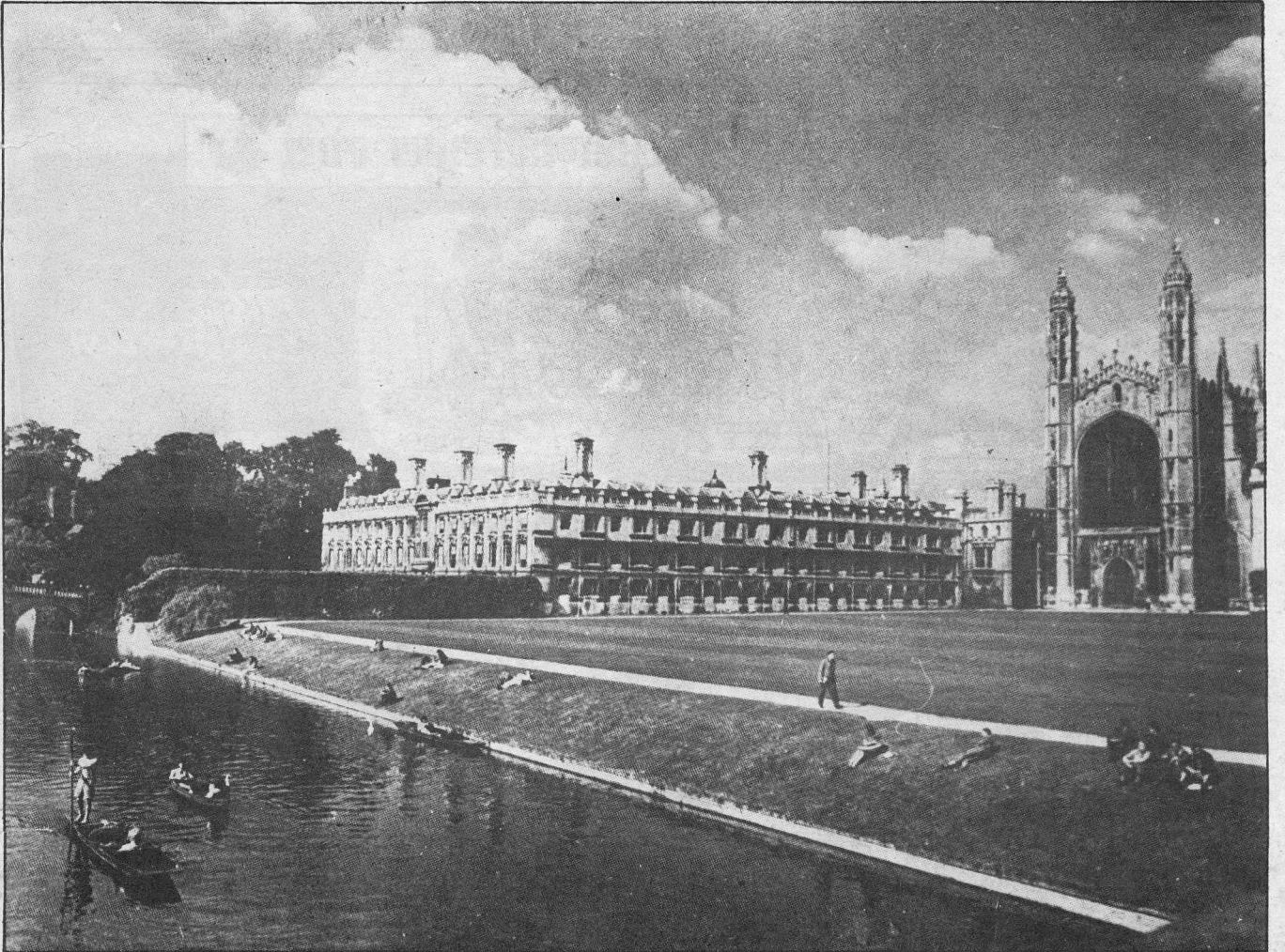
आणि नाटकाचा प्रवेश सुरू व्हावा तसेच.... एक गाउन आणि काळी मॉर्टर बोर्ड टोपी घातलेली व्यक्ती हॉलच्या बाल्कनीत दिसू लागली. टोपी उचलून उपस्थितांना अभिवादन करून तिने धीर गंभीर स्वरात एका छापील कागदावरील निकाल वाचायला सुरवात केली.

मॅथेमॅटिकल ट्रायपोस, पार्ट टू... रॅग्लर्स... अॅडम्स, जे. जी., ट्रिनिटी, अॅशवर्थ, पी. एल. सेंट्र जॉन्स.... विद्यार्थी आणि त्याचे कॉलेज....

‘ए’ पासून ‘झेड’ पर्यंत जाणारी ही अकारविल्हे नामावली. गणिताच्या उच्च परीक्षेत पहिल्या श्रेणीत आलेल्यांची नावे तीत असणार. त्यांना ‘रॅग्लर’ म्हणवून घेण्याचा बहुमान मिळणार. आपले नाव त्या यादीत असेल का?

अनेक उपस्थितांपैकी माझ्या मनातही हा प्रश्न होता. टाटा शिष्यवृत्ती आणि कर्ज काढून माझ्या वडिलांनी गणिताच्या उच्च शिक्षणासाठी केंब्रिजला पाठवले.... त्याचा आज सोक्षमोक्ष लागणार होता.

“लॅम्ब, ए. आर., पेंब्रोक, लॉर्ड, जे. सी., पीटर हाऊस...” परीक्षकमंडळाच्या अध्यक्षाने संथ स्वरात वाचन चालू होते. माझे काही मित्र-ज्यांची नावे ह्या यादीत

आली नाहीत त्यांचे उदास चेहरे माझ्या भोवती होते. जसजसे 'एन' आद्याक्षर जवळ येत चालले तसतसा माझा आत्मविश्वास मावळू लागला. पेपरात न सुटलेले प्रश्न डोळ्यापुढे येऊ लागले, पण कान मात्र परीक्षकाच्या नामावलीकडे गुंतले होते.

“मडॉक्स टी. एल., किंग्स....नार्लिकर जे. व्ही., फिट्झविलियम्....” खरेच मी माझे नाव ऐकले का?

ग्रेजारच्या मित्रांनी मूक हस्तांदोलनाने केलेल्या अभिनंदनाचे प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर दिले.

रॅंग्लर बापाचा रॅंग्लर मुलगा...ही परंपरा भारतात, निदान महाराष्ट्रात तरी नवीन असेल का?

असेलही नसेलही...पण जेथे हा निकाल वाचला जात होता त्या केंब्रिज विद्यापीठाच्या दृष्टीने ती परंपरा नगण्य होती...कारण सुमारे सात शतके वयाच्या ह्या विद्यापीठाने जोपासलेल्या परंपरा काही औरच आहेत.

तेराव्या शतकातली गोष्ट. दोन तीन दशकांपूर्वी स्थापन झालेल्या ऑक्सफर्ड विद्यापीठातले काही असंतुष्ट विद्वान केंब्रिजला आले आणि त्यांनी तेथे नवे विद्यापीठ उभारले. तेव्हापासून ह्या दोन विद्यापीठांत मैत्रीपूर्ण चढाओढ चालू असते. रग्बी, क्रिकेट आणि थेस नदीवर होणारी बोट रेस ह्या चढाओढीची विविध प्रतिके आहेत.

एकातून राजकारणी तर दुसऱ्यातून वैज्ञानिक

ऑक्सफर्डचे लोक अभिमानाने सांगतात...ब्रिटनचे बहुसंख्य पंतप्रधान ऑक्सफर्डचे विद्यार्थी होते. पंतप्रधान, कॅबिनेट दर्जाचे मंत्री, पार्लमेंट गाजवणारे राजकारणी धुरंधर जितके ऑक्सफर्डने पैदा केले तितके केंब्रिजने नाही. त्या उलट न्यूनतमपासून वैज्ञानिकांची अखंड परंपरा जशी केंब्रिजमध्ये सापडते तशी ऑक्सफर्ड मध्ये नाही. केंब्रिजच्या एकट्या ट्रिनिटी कॉलेजने जेवढे नोबेल पारितोषिकाचे मानकरी मिळवले तेवढे ब्रिटनमध्ये इतरत्र झाले नाहीत.

हा फरक वेगळ्या स्वरूपात मांडण्यात येतो. 'ऑक्सफर्डचा विद्यार्थी रस्त्यातून चालताना असा आव आणतो जणू तो रस्ता त्याच्याच मालकीचा आहे. त्या उलट केंब्रिजचा विद्यार्थी रस्त्यातून जाताना रस्ता कोणाच्या मालकीचा आहे ह्या प्रश्नाबाबतीत पूर्णपणे बेफिकर असतो' राजकारणी आणि वैज्ञानिक यांच्यातला फरक ह्या दोन वाक्यांनी बिनचूक टिपला आहे.

ट्रिनिटी एकच

ऑक्सफर्ड आणि केंब्रिज दोन्ही विद्यापीठांचे विद्यार्थी एकमेकांच्या विद्यापीठाचा नावाने उल्लेख न करता, 'ती दुसरी जागा' असा थट्टेने उल्लेख करतात. प्रख्यात तत्त्ववेत्ते बर्टंड रसेलना एका पत्रकाराने विचारले 'तुमचे कॉलेज कुठले?'

'ट्रिनिटी' रसेल साहेब म्हणाले.

'ट्रिनिटी कॉलेज केंब्रिज, का ट्रिनिटी ऑक्सफर्ड....का ट्रिनिटी कॉलेज डब्लिन?' पत्रकाराने मुद्दाम विचारले.

'ट्रिनिटी, ऑफ कोर्स' रसेल ठामपणे म्हणाले. म्हणजे त्यांच्या मते जगात फक्त एकच ट्रिनिटी कॉलेज महत्त्वाचे आणि ते केंब्रिजचे.

खुद्द ऑक्सफर्ड आणि केंब्रिज शहरांमध्येही फरक आहे. ऑक्सफर्ड शहरात विद्यापीठ आहे, तर केंब्रिज विद्यापीठातच शहर सामावलेय असे म्हणतात, ते सयुक्तिक आहे. औद्योगीकरणाने गजबजलेल्या ऑक्सफर्डच्या परिसरात विद्यापीठ उठून दिसत नाही. त्या उलट इतर कोणतेही मोठे उद्योगधंदे नसलेल्या केंब्रिजमध्ये विद्यापीठ हे प्रमुख आकर्षण आहे.

लेखाच्या प्रारंभी वर्णन केलेल्या प्रसंगामागे केंब्रिजचा गणिताचा लांब इतिहास आहे. सतराव्या शतकात लुकेशियन अध्यासनाचे मानकरी बॅरो यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. हेतू हा की, ती जागा एका प्रतिभावंत तरुणाला, आयझॅक न्यूनतमला मिळावी. न्यूनतमने गौरवलेले ते अध्यासन आजही प्रतिष्ठेचे मानले जाते. क्वांटम सिद्धांताच्या मूलभूत नियमांना गणिती स्वरूप देणारे प्राध्यापक डिरॅक ह्या अध्यासनाचे मानकरी होते. तेच पद आज शरीराने पूर्ण

अपंग पण तल्लख बुद्धिमत्तेच्या स्टीवन हॉकिंगकडे आहे.

केंब्रिजच्या अभ्यासक्रमात गणिताला नेहमीच अग्रस्थान लाभले आहे. प्रवेशार्थी विद्यार्थ्यांत सर्वांत हुशार विद्यार्थी ह्या विषयाकडे वळतात...कारण विज्ञानाची आणि तंत्रज्ञानाची गुरुकिल्ली गणितात आहे हे तथ्य येथे आत्मसात झाले आहे.

भारतातून दोघेच

पूर्वी गणिताच्या ट्रायपॉस परीक्षेत गुणवत्ता यादी प्रसिद्ध केली जात असे. सर्वप्रथम येणारा विद्यार्थी 'सीनियर रॅंग्लर' ह्या नावाने गौरवला जाई. त्याला पदवीदान समारंभात सर्व प्रथम पदवी घेण्याचा मान मिळे. आयुष्यात पुढेही त्याला अनेक मान, सन्मान मिळत. अनेक सीनियर रॅंग्लर पुढे गणिती म्हणून प्रसिद्ध झाले. भारतीय विद्यार्थ्यांपैकी हा मान दोघांनाच मिळाला. त्यांतले पहिले पुण्यातले अप्पासाहेब परांजपे हे अनेक भारतीय गणितज्ञांचे स्फूर्तिस्थान ठरले आहेत. ते गेल्या शतकाच्या अखेरीस सेंट जॉन्स कॉलेजचे विद्यार्थी होते.

पूर्वी चमकलेले विद्यार्थी कॉलेजमध्ये कुठे राहात होते हे कॉलेजच्या हेड पोर्टरला बहुतेक माहीत असते याचा प्रत्यय मला अनेकदा आला. १९५८ मध्ये काही महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांबरोबर मी सेंट जॉन्सच्या पोर्टर्स लॉज मध्ये गेलो आणि परांजपे व महाजनी (रॅंग्लर ग. स. महाजनी) कुठे राहात होते असा प्रश्न केला. हेड पोर्टरने ताबडतोब ती माहिती दिली!

काही आख्यायिका

सीनियर रॅंग्लर पदासाठी साहजिकच चुरशीचे प्रयत्न होत. त्या संबंधी अनेक आख्यायिका आहेत.

दोन प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये ही चढाओढ होती. त्यापैकी एकाने दुसऱ्याला गाफील ठेवण्यासाठी रोज दुपारी त्याच्या घरासमोरून गावाबाहेरच्या दिशेने घोड्यावरून जाण्याचा व रात्री परत येण्याचा प्रघात ठेवला. त्यामुळे हा गृहस्थ अभ्यास न करता, मजा मारतोय असा समज करून घेऊन त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याने कामात ढिलाई केली. परंतु खरोखर घोडेस्वार महाशय गावाबाहेर जाऊन कसून अभ्यास करत होते आणि त्यांनी पहिला नंबर मिळवला.

मॅक्सवेल हा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ विद्यार्थी असतानाची गोष्ट. आपण सर्वप्रथम येणार याची मॅक्सवेलला खात्री होती. म्हणून निकालपत्राचे सिनेट हाऊस मध्ये वाचन होत असताना तो स्वतः हजर राहिला नाही. त्याने आपल्या नोकराला पाठवले. निकाल ऐकून नोकर परतला तेव्हा मॅक्सवेलने विचारले "कायरे, दुसरा नंबर कोणाचा आला?" नोकर उत्तरला, "साहेब, तुमचा!"

गणिताच्या परीक्षेत प्रश्न दरवर्षी नवीन, अवघड आणि विचार करायला लावणारे असतात. गेल्या शतकातली एक हकीगत पुष्कळ काही सांगून जाते. सीनियर रॅंग्लरसाठी दोन विद्यार्थ्यांत चढाओढ होती. त्यांची नावे थॉमसन आणि पार्किन्सन. पार्किन्सन हा सीनियर आणि थॉमसन दुसरा रॅंग्लर झाला. ह्या परीक्षेत एका कठीण प्रश्नाचे उत्तर फक्त ह्या दोघांनीच दिले होते आणि ते हुबेहुब सारखे होते. हा 'कॉपी' चा प्रकार होता काय? हे जाणून घ्यायला परीक्षकाने प्रथम पार्किन्सनला पाचारण केले. "कुठल्याही पाठ्यपुस्तकात किंवा नमुन्याच्या प्रश्नपत्रात न सापडणारा हा प्रश्न तू कसा सोडवलास?" असे त्याने विचारले.

"सर, मी संशोधन नियतकालिके पण वाचतो. एका प्रबंधात हा प्रश्न सोडवलेला मी पाहिला होता" पार्किन्सनने खुलासा केला.

हा विद्यार्थी अभ्यासक्रमापलीकडे जाऊन संशोधन प्रबंध वाचतो याचे परीक्षकाला कौतुक वाटले. शाबासकी देऊन त्याने पार्किन्सनला परत पाठवले आणि थॉमसनला बोलावले. त्याला खात्री होती की थॉमसनने पार्किन्सनची कॉपी केली असणार.

"थॉमसन, हा प्रश्न मी एका संशोधन प्रबंधातून घेतला होता. तू तो कसा सोडवू शकलास?" परीक्षकाने किंचित आक्रमक पवित्रा घेऊन विचारले. थॉमसन शांतपणे उत्तरला:

"सर, तो प्रबंध मीच निनावी लिहिला होता"

हा थॉमसन पुढे लॉर्ड केल्विन म्हणून प्रसिद्धीला आला. केल्विन आणि मॅक्सवेल

‘हाय टेबल’ म्हणजे किंचित उंच चबुतऱ्यावर ठेवलेले टेबल. कॉलेजच्या प्रशस्त डायनिंग हॉलमध्ये दोनअडीचशे विद्यार्थी जेवू शकतात. परंपरेनुसार ठराविक वेळेला फेलो आणि विद्यार्थी एकत्र येऊन लहानशी प्रार्थना म्हणून जेवण सुरू करतात. विद्यार्थ्यांचे जेवण साधे तर फेलोजना हायटेबलवर मेजवानी! आज काही कॉलेजांत सेल्फ सर्विसचे लोण आले आहे.

हाय टेबलवरचे जेवण आटोपून फेलोज दुसऱ्या खोलीत ‘डेजर्ट’ साठी जातात. येथे डेजर्टचा अर्थ (अमेरिकन!) गोड पदार्थ नसून, ‘वाइन, चीज आणि नट्स’ असा धरायचा. अनेक दशके कॉलेजच्या तळघरात साठवलेली वेगवेगळी मद्ये ठराविक प्रसंगी बाहेर काढली जातात. मोठ्या टेबलाभोवती बसलेल्या फेलोजना पोर्ट, मडियेरा आणि क्लॅरिटेचे फ्लास्क चांदीच्या ट्रॉलीतून टेबलावरून फिरवून पोचवण्याचा प्रघात असतो.

पिणे मेंदूला चालना देण्यापुरते

हे ‘पिणे’ पिऊन तर होण्यासाठी नसून थोड्या प्रमाणात मद्यार्क घेऊन मेंदूला चालना देण्यासाठी असते. हाय टेबलवरील संभाषण विचारवंतांचे असावे, उथळ नसावे अशी ह्यामागची अपेक्षा.

मी किंम्स कॉलेजचा फेलो झालो तेव्हा मला सांगण्यात आले फेलोजपैकी जो सर्वांत नवा असेल त्याची ड्यूटी म्हणजे वाइनरूमचे दिवे बंद करणे, आणि अधिकार उरलेल्या क्लॅरिटेवर. मी मुळात दाख्य पीत नसल्याने ही जबाबदारी (आणि अधिकारही) माझ्यापेक्षा क्रमाने सीनियर फेलोकडे गेली!

एकेकाळी उच्चमध्यमवर्गीय ब्रिटनमध्ये जे प्रघात होते ते अशा तऱ्हेने हाय टेबलच्या स्वरूपात ऑक्सफर्ड केंब्रिजच्या कॉलेजांत टिकून आहेत. बदलल्या काळाप्रमाणे एक दिवस तेही इतिहासात जमा होतील काय?

एखाद्या संस्थेच्या, विद्यापीठाच्या परंपरा अनेक प्रकारे चालू राहतात. शतकानुशतके टिकून राहिलेल्या आणि पुराणवास्तू म्हणून नव्हे, तर वापरात असलेल्या इमारतींना त्यात महत्त्व आहे. ज्या वास्तूत न्यून आणि टेनिसन शिकले तिथेच आपणही शिकत आहोत याची जाणीव विद्यार्थ्यांला असणे निश्चितच महत्त्वाचे आहे. केंब्रिज युनियन सोसायटी ही ह्या विद्यापीठाची विद्यार्थ्यांनी चालवलेली वादविवादाची संस्था. विविध पक्षांचे राजकारणात चमकलेले विद्वान येथे तयार झाले. अशा चर्चा मंडळाचेदेखील विद्यापीठात एक आगळे स्थान असते.

‘ह्या सदनाला सरकारच्या धोरणात बिलकूल विश्वास नाही’ हा अविश्वासाचा ठराव युनियनमध्ये दरवर्षी प्रथम घेतला जातो. त्याकरिता निमंत्रित वक्त्यांमध्ये सरकार आणि विरोधी पक्षाचे पुढारी येतात...जे पूर्वी विद्यार्थी होते तेथे बोलत असत. सरकारवर विद्यार्थी मोकळ्या मनाने टीकाही करतात किंवा सरकारचे समर्थनही करतात. शेवटी मतदान होऊन ठराव मंजूर वा नामंजूर होतो.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांवर केंब्रिज आणि ऑक्सफर्ड युनियनमध्ये कशी चर्चा होते, काय मते मांडली जातात व मतदानाचा निकाल काय लागतो याची ब्रिटिश राजकारणात दखल घेतली जाते...सुवेज्ञ प्रकरण, कॉमन मार्केट, व्हिएतनाम युद्ध इत्यादी...

विद्यार्थ्यांनी राजकारणाविषयी जागरूक असावे, परंतु शिकत असताना सक्रिय राजकारणात पडू नये अशासाठी केंब्रिज युनियनची परंपरा अनुकरणीय आहे. दुदैवाने आपल्या विद्यापीठांना ही भट्टी साधू शकली नाही.

विद्यार्थ्यांपुढे पूर्वीच्या विद्वानांची नावे स्फूर्तिस्थाने म्हणून असतातच. त्याच प्रमाणे प्रत्यक्ष डोळ्यापुढे मोठी व्यक्तिमत्त्वे असणेही आवश्यक. मी १९५७ मध्ये विद्यार्थी म्हणून केंब्रिजला गेलो तेव्हा ही चालती बोलती व्यक्तिमत्त्वे मला पहायला मिळाली हे मी माझे सौभाग्य समजतो. त्यांतील काही नावांचा उल्लेख करावासा वाटतो.

गणिताच्या विद्यार्थ्यांना त्या काळी बायबलप्रमाणे असणारे पुस्तक ‘मॅथड्स ऑफ मॅथेमॅटिकल फिजिक्स’ चे लेखक जेफरीज पति-पत्नी. पैकी सर हॅरोल्ड जेफरीज यंदाच अड्याणवाव्या वर्षी स्वर्गवासी झाले. पुस्तक जितके स्पष्ट भाषेत लिहिलेले तितकेच हॅरोल्ड साहेबांचे बोलणे अस्पष्ट! वह्या, पुस्तकांच्या डिगाऱ्यात सहा इंच लांब सिगरेट होल्डरला जोडलेल्या सिगरेटीतून धूर सोडत

बसलेल्या सर जेफरीजशी संभाषण चालू ठेवणे अशक्यच...पण ही उणीव लेडी बर्था आपल्या मनमिळाऊ शैलीने भरून काढीत. बहुतेक विद्यार्थी सर हॅरोल्ड यांचे क्लासिस सोडून स्वतःच अभ्यास करणे परंत करीत. पण त्यामुळे हॅरोल्ड यांच्या भोवतीचे विद्वत्तेचे वलय वाढे...कमी होत नसे.

दुसरे मितभाषी शास्त्रज्ञ पॉल डिरॅक! मोजकं बोलणाऱ्या डिरॅक यांची लेक्चर्स मात्र स्पष्ट आणि मुद्देसूद असत. क्वांटम सिद्धांताचा पाया घालताना केलेल्या स्वतःच्या भरीव कामगिरीवर त्यांनी पुस्तक लिहिले जे त्या विषयाच्या प्रत्येक विद्यार्थ्याने केव्हाना केव्हातरी वाचले असणार (अथवा त्याने वाचावे!) ह्या विषयावर लेक्चर्स देताना ‘हे मी केले’ असा त्यांनी कधीही उल्लेख केला नाही. सायकलवरून जुना रेनकोट घालून जाणाऱ्या ह्या शास्त्रज्ञाला पाहून हा नोबेल पारितोषिकाचा मानकरी आहे असे कोणाला वाटणार नाही.

केंब्रिजची खासियत

हीच केंब्रिजची खासियत आहे. ताटभर पाण्यात लहानसा दगड टाकला तरी पाणी बाहेर उडते. समुद्रात मोठाले विमान पडले तरी एकंदर पाण्याचा समतोल बिघडत नाही. एखादे लहान धातुरा मातुर विद्यापीठ साध्या कारणासाठी एखाद्या ‘विद्वाना’ला डोक्यावर चढवते. केंब्रिजने आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे विद्वान-शास्त्रज्ञ, तत्ववेत्ते, साहित्यिक इतक्या सहजतेने सामावून घेतलेत की एखादा डिरॅक किंवा बर्ट्रँड रसेल त्यांत विनासायास पचवला जातो.

म्हणूनच नोबेल मानकरी जे. जे. थॉमसनचा मुलगा नोबेल मानकरी जी. पी. थॉमसन जेव्हा युनिवर्सिटी बोट रेसेसच्या वेळी आपल्या कॉलेजला उतेजन देण्यासाठी नदी काठोकाठ चालत जाई तेव्हा मुले लांबूनच त्याच्याकडे कौतुकांने पहात. मी १९५९ मध्ये नदीकाठी बसलो असताना किंम्स कॉलेजच्या हिरवळीवरून एक वृद्ध व्यक्ती चालत गेली ‘हे ई. एम्. फॉर्स्टर...पॅसेज टू इंडियाचे लेखक’ माझ्या शेजाऱ्याने माहिती दिली तेव्हा मी पण उत्सुकतेने तिकडे पाहिले. पण मला आश्चर्य वाटले नाही. केंब्रिजमध्ये कोणतीही जगप्रसिद्ध व्यक्ती दिसली तर मला आश्चर्य वाटणार नव्हते.

त्यानंतर काही वर्षांनी ई. एम्. फॉर्स्टर यांचे शेजारपण मला लाभले. १९६३ मध्ये मला किंम्स कॉलेजची बेरी-रॅमसे फेलोशिप मिळाली. फेलो म्हणून मला कॉलेजमध्ये राहायला खोल्या मिळणार होत्या. त्यावेळी फॉर्स्टर साहेबांनी आपल्या शेजारचा ब्लॉक मला घ्यावा अशी शिफारस केली (-ते स्वतः कॉलेजचे ऑनररी फेलो होते.)

त्यामागचे कारण? माझा जन्म कोल्हापूरचा. खुद्द फॉर्स्टरनी भारतात देवास संस्थानात तेथील महाराजांच्या सेक्रेटरीची भूमिका बजावली होती. आणि देवास व कोल्हापूर राजघराण्यांचे जवळचे संबंध होते. तेव्हा एक भारतीय आणि तोही कोल्हापूरचा म्हणून फॉर्स्टरना माझ्याबद्दल कुतूहल होते.

वयाची आठ दशके उलटली असली तरी फॉर्स्टर कॉलेजच्या व बाहेरच्या विद्यार्थ्यांच्या बरोबर खेळीमेळीने वागत. इतरांप्रमाणे मीही त्यांना ‘मॉर्गन’ म्हणू लागलो. त्यांचे सर्व शिक्षण व्हिक्टोरिया आणि एडवर्डच्या जमान्यात झालेले. जेव्हा साहित्यक्षेत्रात शिकून तयार झालेल्यांना विज्ञानाचा गंधही नसायचा. पण मॉर्गनना खगोलविज्ञानाबद्दल कुतूहल होते आणि ह्या विषयावर माझी त्यांच्या बरोबर पुष्कळ चर्चा चाले. आपणही एक विज्ञानकथा लिहिण्याचे धाडस केले होते असे त्यांनी एकदा आपल्या सौम्य आणि विनयशील भाषेत मला सांगितले. ‘द मशीन स्टॉप्स’ ही त्यांची कथा खरोखरच वाचनीय आहे.

केंब्रिजच्या विद्यापीठीय जीवनात अशा अनेक विलक्षण व्यक्ती विद्यार्थ्यांसमोर येतात त्या विविध विषयांना वाहिलेल्या विद्यार्थ्यांच्या क्लब-सोसायट्यांमधून केवळ गणिताला वाहिलेल्या अनेक सोसायट्या आहेत...आर्किमिडियन्स, पायथॅगोरियन्स, विक्टिक्स इत्यादी. अवघड भिंती व छपरे चढण्यांची वेगळी सोसायटी! विद्यार्थ्यांनी आपले छंद जोपासावेत आणि आपल्या आवडत्या छंदात उच्चत्व मिळवलेल्यांची त्यांना ओळख व्हावी ही त्यामागची भावना. हा किता आपल्या विद्यापीठांना गिरवता येणार नाही का?

(पान १२२वर)

(पान २९ वरून)

जून महिन्यात परीक्षा संपल्यावर टर्म संपेपर्यंतचा काळ विद्यार्थी रमत गमत घालवतात. त्या काळातला 'मे वीक' म्हटलातरी तो वास्तविक जूनमधला पंधरवडा असतो. माझ्या पहिल्या मे वीकमधील एक हकीगत. विद्यापीठाच्या सिनेट हाऊसच्या छपरावर काही विद्यार्थ्यांनी एक मोटर कार नेऊन ठेवली! रातारात कोणालाही न कळता ही कार त्यांनी वर चढवली. ती कार खाली कशी आणायची? फायरब्रिगेडने हात ठेकले. अखेर विद्यापीठाच्या अधिकाऱ्यांनी अभयदान देऊन ज्यांनी ही कार वर चढवली त्यांनीच ती उतरवून दाखवावी असे आवाहन केले. अशा तऱ्हेने विद्यार्थ्यांच्या अतिरिक्त शक्तीला आणि मैदूला वाव मिळतो. नाहीतर त्यांना हिंसक वळण लागू शकते हे आपण आपल्या देशात पहातो.

पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धात देशासाठी लढून परत आलेल्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी कित्येक वर्षे केंब्रिजचे विद्यार्थी पॉपी-दिवस साजरा करीत. पॉपीचे फूल हे जुन्या आठवणींचे प्रतीक. गावातल्या लोकांकडून पैसे गोळा करण्यासाठी विद्यार्थी तऱ्हेतऱ्हेचे स्टंट व खेळ करीत. उदाहरणार्थ कॅम नदीवर बोटीचे युद्ध, कपड्याला आग लावून नदीत उडी, दोरी ओढून तराजूत बसलेल्याला पाण्यात पाडणे, इत्यादी, इत्यादी. गावकरीदेखील सडळ हाताने मदत

करीत. जसजसा महायुद्धांचा काळ मागे गेला तसा हा उत्साहही कमी झाला.

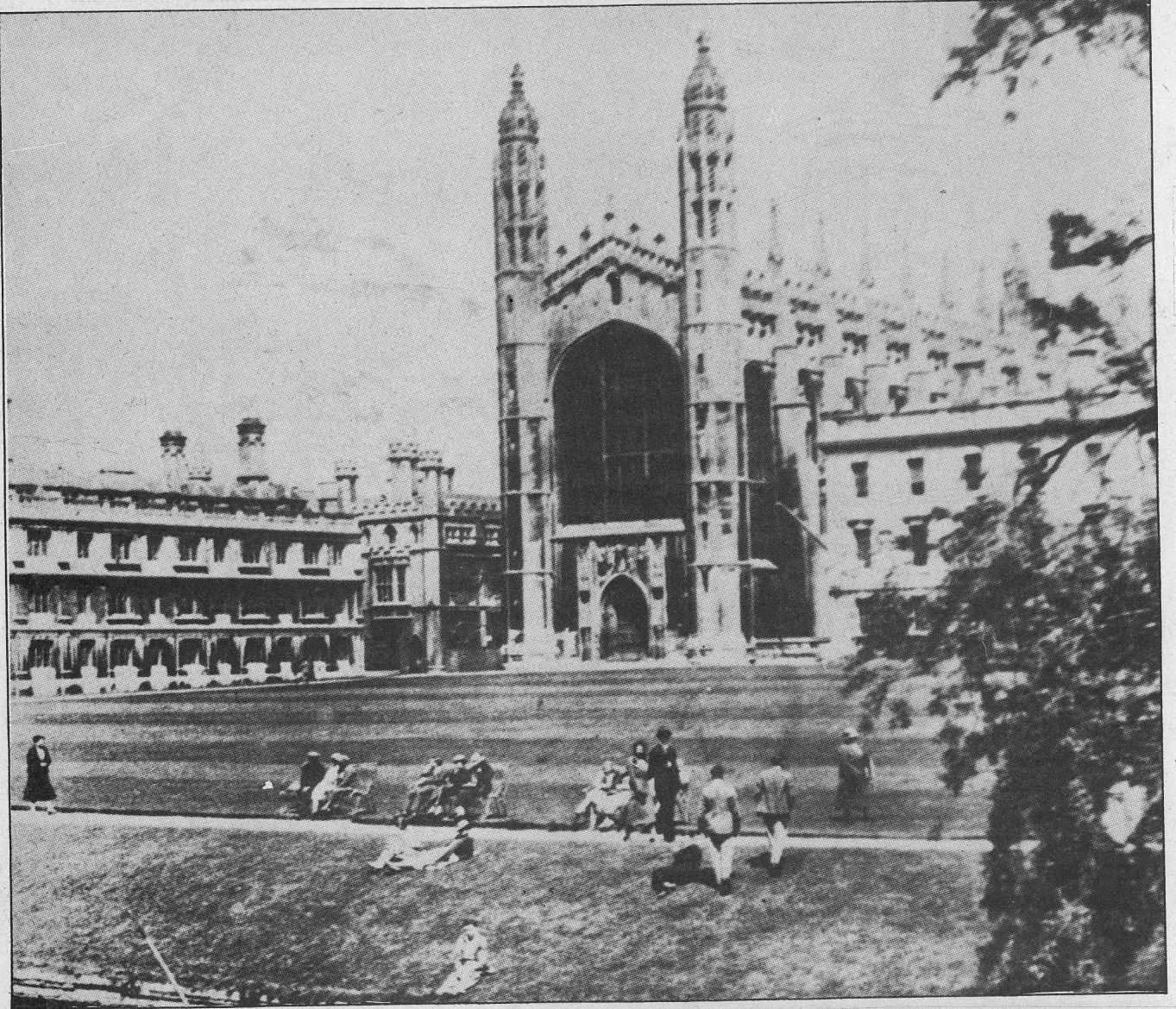
परंतु एकंदरीत जागतिक घटनांचे पडसाद केंब्रिजमध्ये उमटत राहतात आणि एखाद्या मोठ्या आपत्तीवर तोंडगा म्हणून अर्थसहाय्यासाठी विद्यार्थ्यांची मदत लाभत राहते.

बदलत्या परिस्थितीला तोंड देऊन केंब्रिजने आपल्या काही परंपरा बदलल्या आहेत. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी स्त्रियांना विद्यापीठाची डिग्री मिळत नसे.... डिग्री मिळवण्याची पात्रता असल्याचे सर्टिफिकेट मिळे! हा दुय्यम दर्जा येथे इतक्या उशिरापर्यंत चालू होता ही एक आश्चर्याची गोष्ट आहे.

वेगळे वारे

१९७० च्या सुमाराला विद्यापीठात एक वेगळे वारे वाहू लागले. तोपर्यंत मुलांची आणि मुलींची कॉलेजे वेगळी होती. कॉलेजे म्हणजे वसतीगृहे असल्याने ती वेगळी असणे साहजिक होते. पण मुक्त समाजरचनेला अनुसरून ही कॉलेजे मिश्र का असू नयेत? ट्रिनिटी, सेंट जॉन्स, किंग्ससारख्या 'पुरुषी' कॉलेजांत विद्यार्थिनी घ्याव्यात काय? तसेच गर्टनसारख्या मुलींच्या कॉलेजात मुलांना प्रवेश देणे योग्य आहे का? ह्या प्रश्नांवर पुष्कळ चर्चा झाली.

अखेर होकारांती निर्णय घेऊन तो अमलात आणायचे धाडस किंग्स कॉलेजने प्रथम केले. आज बहुतेक कॉलेजे मिश्र आहेत आणि हा निर्णय एकंदरीत

कल्याणकारी सिद्ध झाला आहे.

ह्या संदर्भात एक मजेदार घटना घडली. १९७२ मध्ये जेव्हा किंग्स कॉलेजने आपला निर्णय जाहीर केला तेव्हा एका टेलिव्हिजन कंपनीने आपला कॅमेरा कॉलेजच्या मुख्य दाराशी आणून ठेवला आणि आत बाहेर ये जा करणाऱ्या लोकांना त्यांची मते विचारायला सुरुवात केली. एका तरुण मुलीला बाहेर येताना हा प्रश्न विचारला तेव्हा ती म्हणाली "ह्यात विशेष काय आहे?"

"विशेष म्हणजे....कल्पना करा की आता तुम्हाला ह्या प्रसिद्ध कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळू शकेल...तुम्ही येथे राहू शकाल." प्रश्नकर्ता म्हणाला.

ती मुलगी खळखळून हसली आणि म्हणाली "मी गेले सहा महिने येथे राहतेय...पण कुणाला सांगू नका हो!"

शतकानुशतके चालत आलेल्या ह्या विद्यापीठातल्या इमारती इंग्लंड आणि एकंदर युरोपमधल्या वास्तुकलेच्या कालानुसार बदलणाऱ्या शैलीची जाणीव करून देतात. ख्रिस्टफर रेनने बांधलेली ट्रिनिटी कॉलेजची लायब्ररी, गिब्सने रचलेली किंग्स कॉलेजची फेलोजची इमारत दोन्ही आपापल्या काळातले उत्कृष्ट नमुने आहेत.

विसाव्या शतकात ज्ञानभांडारात जी लक्षणीय वाढ झाली तिचे पडसाद केंब्रिजमध्ये उमटणे साहजिक होते. दोन शतकांपूर्वी बांधलेल्या इमारती अपुऱ्या पडू लागल्या. पण आधुनिक काळातली ठोकळे-वजा आणि भरपूर काचा असलेली इमारत ह्या पार्श्वभूमीवर कशी दिसेल? नव्या इमारती रचणाऱ्यांपुढे हा यक्षप्रश्न होता.

हा प्रश्न सगळीकडेच समाधानकारकरीत्या सुटलेला नाही. जुन्या, नव्याची युतीदेखील शोभून दिसेल अशी काही मोजकी उदाहरणे आहेत. काही ठिकाणी नव्या इमारती जुन्या इमारतींमागे पद्धतशीरपणे झाकण्यात आल्या आहेत. चर्चिल, रॉबिन्सन सारख्या संपूर्ण नव्या कॉलेजांनी बांधलेल्या इमारती पाहून 'जुने ते सोने' असे कोणीही म्हणेल.

बदलत्या काळाचे एक आणखी स्वरूप पहा! काही शतकांपूर्वी कॉलेजात स्नानगृह बांधावे का हा प्रश्न आला. हे स्नानगृह विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी बांधण्याचा प्रस्ताव होता. तो नामंजूर झाला. कारण फेलोजचे म्हणणे पडले की विद्यार्थी साठ दिवसांच्या टर्मसाठी राहायला येतात तेवढ्या वेळात त्यांना आंघोळीची काय आवश्यकता? त्या उलट, आजच्या इमारतीत विद्यार्थ्यांसाठीदेखील अटॅच्ड बाथरूम असाव्यात असा मतप्रवाह येत आहे.

असे हे आगळे विद्यापीठ! इंग्लंडमधील ग्रादवी युद्धाच्या वेळी येथल्या बहुतेक कॉलेजांची सहानुभूती राजाच्या बाजूने होती. परंतु विद्यापीठाने आपली स्वायत्तता आणि वैचारिक स्वातंत्र्य सतत जोपासले आहे. सुमारे दोन दशकांपूर्वी शासनाने निर्णय घेतला की, परदेशी विद्यार्थ्यांवर वेगळी (आणि भरपूर) फी आकारली जावी. ऑक्सफर्ड आणि केंब्रिजनी विरोध केला. जवाहरलाल नेहरू, ली क्वान यूसारखे राष्ट्रकुलातील पंतप्रधान एके काळी केंब्रिजमध्ये शिकले, भाभा, साराभाईसारखे येथले ज्ञानामृत घेऊन आपल्या देशी गेले आणि तेथे त्यांनी नव्या संस्था निर्माण केल्या. वृत्तपत्रे, मासिके, पुस्तके किंवा रेडिओ, टी.व्ही. द्वारे देशोदेशी मतप्रवर्तन करणारे विचारवंत येथल्या कॉलेजांत आपल्या जीवनातला संस्कारक्षम भाग घालवून गेले...इंग्लंडच्या दृष्टीने हा एक फार मोठा फायदा आहे....फी वाढ करून परदेशी विद्यार्थ्यांचा ओघ कमी करणे योग्य नाही असे आवर्जून प्रतिपादन विद्यापीठाने केले आणि शासनाचा निर्णय अमलात आणला नाही. अखेर शासनाने अनुदानात कापात करायची धमकी दिल्यावर विद्यापीठाला फी वाढ लागू करावी लागली.

त्यामुळे आज परदेशी विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाल्याचे जाणवते. आज भारतीय विद्यार्थ्यांचा ओघ ऑक्सफर्ड-केंब्रिजच्या दिशेने नसून अमेरिकन विद्यापीठांकडे आहे. एकेकाळी ब्रिटिश साम्राज्याच्या आणि नंतर राष्ट्रकुलाच्या विद्या आणि विज्ञानाचे माहेरघर असल्याची प्रौढी आज 'ऑक्सब्रिज' ला मिरवता येत नाही. ब्रिटनच्या दृष्टीने ही एक दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

दोधेही असामान्य प्रतिभेचे भौतिकशास्त्रज्ञ झाले. ट्रायपॉसमध्ये पहिला नंबर मिळवणे हे पुढील संशोधनकार्यासाठी पर्याप्त नाही ही गोष्ट हकूहकू केंब्रिजच्या गणितप्राध्यापकांना पटू लागली. सीनियर रॅंग्लरला मिळणारा मान आणि त्यासाठी होणारी चढाओढ विद्यार्थ्यांसाठी हितावह नाही हे जाणून अखेर १९०९ मध्ये गुणवत्ता यादी प्रसिद्ध करण्याची प्रथा बंद करण्यात आली.

म्हणून १९५९ च्या माझ्या अनुभवातील प्रसंगात सांगितल्याप्रमाणे रॅंग्लरांची नावे अकारविल्हेच वाचण्यात येतात. गुणवत्ता यादी अगदी गुप्त ठेवली जाते.

सिनेट हाऊसमध्ये सकाळी निकालवाचनाची प्रथा फक्त गणित आणि क्लासिक्स ह्या दोन परीक्षांपुरतीच मर्यादित आहे. निकालवाचनानंतर परीक्षक वरून छापील निकाल पत्रके खाली फेकतो व जमा झालेले विद्यार्थी यादगार म्हणून ती गोळा करतात.

ट्रॉयप्रासची व्युत्पत्ती

सीनियर रॅंग्लरबरोबर आणखी एक प्रथा संपुष्टात आली. गणिताच्या ट्रायपॉस परीक्षेत शेवटच्या क्रमांकाने उत्तीर्ण होणाऱ्याला त्याचे वर्गमित्र एक लाकडी चमचा ब्रह्माल करीत। 'वुडनस्पसून' हा 'सीनियर रॅंग्लर' इतकाच प्रसिद्धी मिळवी.

केंब्रिजच्या शासकीय इमारतीत काही विनोदी चित्रे लावली आहेत. पूर्वी परीक्षा लेखी नसून तोंडी असे. एका लांब टेबलाच्या एका बाजूला एकाहून एक भयंकर चेहरे केलेले परीक्षक प्रश्न विचारताहेत, आणि दुसऱ्या बाजूला एक तीन पायी स्टुलावर घामाधूम झालेला विद्यार्थी उत्तरे देण्याचा दुबळा प्रयत्न करतोय असे ते चित्र आहे. त्या तीन पायी स्टुलावरून ट्रायपॉस हे नाव परीक्षेला पडले.

आज केंब्रिजमध्ये सुमारे ३० कॉलेजे असतील. येथे कॉलेज म्हणजे

मुख्यत्वेकरून विद्यार्थ्यांचे निवासस्थान. शिवाय ट्यूटोरियल सिस्टिमखाली विद्यार्थ्यांचे नैतिक मार्गदर्शन त्याचा कॉलेजमधील ट्यूटर आणि अभ्यासातील मार्गदर्शन कॉलेजचा त्या विषयाचा डायरेक्टर ऑफ स्टडीज करतो. खुद्द अभ्यासक्रम ठरवणे व लेक्चर्सची व्यवस्था विद्यापीठातील त्या विषयाचे डिपार्टमेंट करते. ह्या पद्धतीमुळे एकाच विषयासाठी अनेक कॉलेजची मुले, तर एकाच कॉलेजात अनेक विषयांची मुले एकत्र येतात. मला वाटते, विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्याला ही द्विस्तरीय पद्धत मोठा हातभार लावते.

१२८६ मध्ये स्थापित झालेले पीटर हाऊस हे केंब्रिजचे सर्वांत जुने कॉलेज. इंग्लंडच्या राजे-राण्यांनी स्थापलेल्या कॉलेजांना विशेष प्रतिष्ठा असते. त्यापैकी किंग्स कॉलेज सर्वांत जुने, सहाय्या हेन्रीने स्थापून दिलेले. ह्या कॉलेजचे चॅपल वास्तुकलेचा नमुना म्हणून प्रसिद्ध आहे. बॅरो, न्यूटन, टेनिसन, मॅकॉलेपासून एडिंग्टन (खगोलशास्त्रज्ञ), रॉबर्ट्सन (अर्थशास्त्रज्ञ), एड्रियन (जीवशास्त्रज्ञ) आणि अनेक नोबेल मानकरी फेलो असल्याचा दावा मिरवणारे ट्रिनिटी कॉलेज आठव्या हेन्रीने प्रस्थापित केले. जवाहरलाल नेहरू याच कॉलेजचे विद्यार्थी.

कॉलेजचे फेलो म्हणजे कॉलेजचे अधिकारी। पूर्वी एखाद्या कंपनीच्या नफ्याच्या भागाप्रमाणे कॉलेजच्या फेलोना डिव्हिडंड मिळत असे. पुढे तो नाममात्र झाला आणि फेलोना कॉलेज आणि विद्यापीठातर्फे पगार मिळू लागले. पण कॉलेजच्या 'हाय टेबल' वर फुकट जेवण (निदान रात्रीचे तरी) ही आजही फेलोला मिळणारी एक सवलत मानली जाते.

ट्रिनिटी कॉलेजमधील ग्रंथालय

